

ESTUDI DE L'OFICI QUOTIDIÀ DE LA MARE DE DÉU DINS EL MS. 72 DE LA BIBLIOTECA DE L'ABADIA DE MONTSERRAT

CARLOTA FRANCH GONZÁLEZ

Universitat Autònoma de Barcelona. Facultat de Filosofia i Lletres.
Departament de Musicologia

RESUM

Aquest article té com a objecte d'estudi musicològic el manuscrit (ms.) 72 de la Biblioteca de l'Abadia de Montserrat, conegut com a *Llibre místic de Sant Romà de les Bons*. Aquest manuscrit del segle XII és molt rellevant pel que fa a l'estudi de la notació musical catalana pel fet de trobar-se sencer i gairebé sense llacunes. Se centra en l'ofici quotidià de la Mare de Déu. D'una banda, es compara amb l'antiga consuetud urgellenca per comprovar-ne l'adscripció al ritu de l'àrea litúrgica de la Seu d'Urgell. De l'altra, es transcriuen quatre cants significatius dins del mateix ofici i es comprova aquesta transcripció a través d'un estudi exhaustiu de comparació amb altres manuscrits.

PARAULES CLAU: notació musical catalana, llibre místic, llibre miscel·lani, Biblioteca de l'Abadia de Montserrat, ofici quotidià de la Mare de Déu, consuetud urgellenca, Sant Romà de les Bons.

STUDY OF THE DAILY OFFICE OF THE VIRGIN MARY IN MANUSCRIPT 72 FROM THE LIBRARY OF THE ABBEY OF MONTSERRAT

ABSTRACT

This paper presents a musicological study of Manuscript 72 from the Library of the Abbey of Montserrat, also known as the *Mystic Book of Sant Romà de les Bons*. This 12th-century manuscript is highly significant for the study of Catalan musical notation due to its comprehensive nature with very few gaps. It focuses on the Daily Office of the Virgin Mary. Firstly, it is compared with the ancient Urgell consuetudinary to confirm its alignment with the liturgical rites of La Seu d'Urgell region. Moreover, four significant chants from the same office are transcribed. This transcription is then validated thanks to a thorough comparative study with other manuscripts.

KEYWORDS: Catalan musical notation, mystic book, miscellaneous book, Library of the Abbey of Montserrat, Daily Office of the Virgin Mary, Urgell consuetudinary, Sant Romà de les Bons.

El manuscrit 72 de la Biblioteca de l'Abadia de Montserrat¹ és un llibre litúrgic de la tipologia dels llibres miscel·lanis, habituals a l'àrea catalana entre els segles XI i XII. Se l'anomena habitualment *Llibre místic de Sant Romà de les Bons*, ja que va ser trobat al segle XII al poble andorrà de Sant Romà de les Bons juntament amb un leccionari² i un antionari de la missa.³ Comprèn parts d'un sacramentari, un ritual i un antionari d'ofici, és a dir, conté textos per a la celebració dels sagraments, de l'ofici diví i de la missa. Gràcies a l'acta de consagració de l'església de Sant Romà de les Bons, escrita per la mateixa mà principal que la del manuscrit 72 i la del manuscrit 1805, podem situar la còpia d'aquests manuscrits a l'escriptori de la Seu d'Urgell durant la primera meitat del segle XII.⁴

El caràcter miscel·lani del manuscrit es correspon amb una necessitat específica i, per tant, amb una funcionalitat molt clara: la d'ajustar-se a la litúrgia d'un petit poble en una zona rural de l'àrea litúrgica de la Seu d'Urgell. Per aquesta raó, la troballa de manuscrits com aquest és molt important per a estudiar i comprendre millor la litúrgia i els costums d'una zona concreta. La confecció d'aquest llibre místic es va fer, segons les normes de l'època, seguint la consuetud urgellenca, confeccionada també a mitjans del segle XII i encarregada de marcar el ritm litúrgic.⁵ Una comparació entre la transcripció literària de la consuetud dita a terme per Miquel dels Sants Gros i la transcripció literària que va dur a terme Francesc Xavier Altés de l'ofici de la Mare de Déu, corresponent als folis 18 fins al 50 del *Llibre místic*, ha permès comprovar que, tot i tractar-se de tipologies de llibres molt diferents amb una organització interna forçosament distinta, cada capítol segueix el mateix ordre en tots dos llibres. L'elecció d'aquest ofici per a la comparativa amb la consuetud i per a la posterior tria de cants específics per a la seva anàlisi es deu al fet que no hi ha cap estudi crític que reculli les diverses versions que pot presentar l'ofici quotidià de la Mare de Déu en els manuscrits d'entre els segles X i XII, tot i haver sigut una branca de la litúrgia molt habitual en l'època.⁶ Dins el manuscrit 72, l'ofici quotidià de la Mare de Déu ocupa els folis 18 a 50, ambdós inclosos. Es troba en molt bon estat, així doncs, no hi ha llacunes en el text.

1. Sigla RISM: E-MO ms. 72.

2. Sigla RISM: E-BO ms. 838.

3. Sigla RISM: E-Bbc ms. 1805.

4. Francesc Xavier ALTÉS AGUILÓ, «El llibre místic de Sant Romà de les Bons (Andorra) (Biblioteca de l'Abadia de Montserrat, ms. 72)», *Miscel·lània Litúrgica Catalana*, núm. 13 (2005), p. 53.

5. Miquel dels Sants GROS I PUJOL, «La consuetud antiga de la Seu d'Urgell (Vic, Mus. Episc., ms. 131)», *Urgellia*, núm. 1 (1987), p. 183-266.

6. Francesc Xavier ALTÉS AGUILÓ, «El llibre místic de Sant Romà de les Bons (Andorra) (Biblioteca de l'Abadia de Montserrat, ms. 72)», *Miscel·lània Litúrgica Catalana*, núm. 13 (2005), p. 65.

Aquesta primera taula dessorra és la comparació entre, a l'esquerra, el capítol «Ad Vesperas. {In processione}» que es troba dins l'*Ordo Sanctae Mariae de Adventu* del Llibre místic (número 69 a 75, foli 18) i, a la dreta, els capítols «Sabbato in vigilia Adventus Domini ad vespers beate Marie» i «Commemoratio de omnibus sanctis» que es troben dins <*Sabbato in vigilia in Adventus Domini*> de la consuetat urgellenca (número 4, foli 2v)⁷ (taula 1).

TAULA 1
Comparació del capítol «Ad Vesperas» del Llibre místic amb la consuetat urgellenca

Ms. 72 de la Biblioteca de l'Abadia de Montserrat	Ms. 131 de l'Arxiu Episcopal de Vic
<i>Ad Vesperas. {In processione}</i>	<i>Sabbato in vigilia Adventus Domini ad vespers beate Marie</i>
Missus est Gabriel (CAO 3794) ⁸	A. <M>issus est Gabriel
Ps. Dixit Dominus (Ps 109)	Ps. Dixit Dominus
Ps. Laudate Pueri (Ps 112)	Ps. Laudate pueri
Ps. Letatus sum in his (Ps 121)	Ps. Letatus sum
Ps. Nisi Dominus (Ps 126)	Ps. Nisi Dominus
Ps. Lauda Iherusalem (Ps 147)	Ps. Lauda Iherusalem
Cap. Ecce virgo concipiet (Is 7, 14-15)	Cap. Ecce virgo concipiet
Hym. Ave maris Stella (AH 51, 140)	Hym. Ave maris Stella
Vr. Egreditur virga de radice Yesse	Vr. Spiritus Sanctus, In EVG
A. O virgo virginum quomodo (CAO 4091)	A. O Virgo Virginum
Or. Deus qui de beate Marie (SGre 140)	Or. Deus qui de beate Marie
	<i>Commemoratio de omnibus sanctis</i>
A. in Process. Ecce Dominus veniet (CAO 2509)	A. Ecce Dominus veniet
Vr. Orate pro nobis omnes sancti Dei	Vr. Exultabunt sancti
Or. Conscientias nostras (SGell 1651; SGre 809; SRip 742)	Or. Conscientias nostras
	Or. Benedicamus Domino
	<i>Hoc modo dicantur per totum Adventum</i>

NOTA: AH: Analecta Hymnica Mediii Aevii; CAO: Corpus Antiphonalium Officii; SGell: Liber Sacramentorum Gellonensis; SGre: Sacramentari Gregorià.

FONT: Elaboració pròpia.

7. Les abreviatures de les taules, així com la transcripció del text en llatí es troben en aquest article tal com s'escriuen a les transcripcions d'ALTÉS, «El Llibre místic de Sant Romà de les Bons...», i de GROS I PUJOL, «La consuetat antiga de la Seu d'Urgell...».

8. Altés en «El Llibre místic de Sant Romà de les Bons...» ho referencia com a CAO 3793, però realment és el CAO 3794.

A la segona taula trobem comparats, a la dreta, el capítol «[Ad Matutinas]. Super Venite» dins el mateix *Ordo Sanctae Mariae de Adventu* del Llibre místic (números 76 a 91, folis 18 a 21) i, a l'esquerra, el capítol «Ad matutinas beate Marie per totum <annum>» dins <De I^a Dominica Adventus Domini> de la consuetud urgellenca (número 17, foli 4v) (taula 2).

TAULA 2

Comparació del capítol «[Ad Matutinas]. Super Venite» del Llibre místic amb el capítol «Ad matutinas beate Marie per totum <annum>» de la consuetud urgellenca

Ms. 72 de la Biblioteca de l'Abadia de Montserrat	Ms. 131 de l'Arxiu Episcopal de Vic
<i>[Ad Matutinas]. Super Venite</i>	<i>Ad matutinas beate Marie per totum <annum></i>
Ave Maria gracia plena (CAO 1041)	Ave Maria gratia
<Ps.> Venite (Ps 94)	
<Hym.> Quem terra (AH 50, 86)	Hym. Quem terra
A. Sup. Noc.	
A. Non auferetur (CAO 3902)	A. Non auferetur
Ps. Domine Deus noster (Ps 8)	Ps. Domine Deus noster
A. Prophete predicaverunt (CAO 4392)	Prophete predicaverunt
Ps. Celi enarrant (Ps 18)	Ps. Domini est terra
Vr. Ave Maria gratia plena	Vr. Ave Maria
Pater Noster	Pater noster
Et ne nos inducas	Et ne nos
<Abs.> Precibus et meritis beate Marie (CSeu 17)	<Abs.> Precibus et meritis
Domne iube benedicere	
<Bno.> Alma virgo virginum intercede pro nobis ad Dominum	
Lc. I ^a . Egredietur virga (Is 11, 1-3)	Lc. Egredietur virga
Rs. Non auferetur (CAO 7224)	Rs. Non auferetur
Vr. Pulciores sunt (CAO 7224)	
P. Et ipse (CAO 7224)	
Lc. II ^a . Non secundum visionem (Is 11, 3-5)	Lc. Non secundum visionem
Rs. Ecce virgo concipiet (CAO 6620)	
<Vr.> Super solium David (CAO 6620)	
<P.> Et uo<cabitur> (CAO 6620)	

TAULA 2 (Continuació)
Comparació del capítol «[Ad Matutinas]. Super Venite» del Llibre místic amb el capítol «Ad matutinas beate Marie per totum <annum>» de la consuetua urgellenca

Domne iube	
Bno. Qui natus est de virgine succurre hodie	
Lc. III ^a . Missus est angelus (Lc 1, 26-33)	Lc. Missus est
<Rs.> Portam quam vidisti (CAO 7394)	
Vr. Virgo Maria ante partum (CAO 7394)	
P. Et transgreditur (CAO 7394)	
<Rs.> Ave Maria gracia (CAO 6155)	Rs. Ave Maria
<Vr.> Benedicta tu (CAO 6155)	Vr. Benedicta tu
P. Dominus. Gloria Patri (CAO 6155)	
P. Dominus (CAO 6155)	
Rs. Modo veniet dominator (CAO 7172)	
Vr. Ecce virgo concipiet (CAO 7172)	
P. Et nomen. Gloria Patri (CAO 7172)	

NOTA: AH: Analecta Hymnica Mediii Aevii; CAO: Corpus Antiphonarium Officii; CSeu: Consuetua de la Seu d'Urgell (ms. 131 de l'Arxiu Episcopal de Vic).
 FONT: Elaboració pròpia.

A banda de realitzar un estudi litúrgic dels manuscrits, un aspecte decisiu a l'hora d'entendre com funcionava el ritu dins una família litúrgica concreta és l'estudi dels cants que ens han arribat notats dins els mateixos manuscrits. Aquest estudi musicològic és sovint obviat. Això fa que les conclusions a les quals s'arriba respecte de la procedència de manuscrits o el funcionament de la mateixa litúrgia siguin errònies. En aquest cas, l'estudi de la notació musical catalana i dels cants notats dins el manuscrit 72 ha de servir per completar l'estudi que va dur a terme Altés sobre aquest mateix manuscrit.⁹

La notació musical catalana és un tipus de notació neumàtica present a manuscrits majoritàriament catalans des de l'últim terç del segle IX fins a principis del segle XIII, tot i que a partir de mitjan segle XII, coincidint amb l'entrada de la notació aquitana a la Península, comença a trobar-se en declivi. Els primers manuscrits amb notació catalana es remunten a quan la litúrgia romana penetrava a la Península i també es corresponen al moment en què els comtes catalans estaven repoblant els territoris centrals de l'anomenada *Catalunya Vella*, moment en el qual l'església local, sota domini litúrgic de Narbona, va exercir un paper molt

9. Francesc Xavier ALTÉS AGUILÓ, «El llibre místic de Sant Romà de les Bons (Andorra) (Biblioteca de l'Abadia de Montserrat, ms. 72)», *Miscel·lània Litúrgica Catalana*, núm. 13 (2005), p. 47-277.

important.¹⁰ Per tant, es pot establir que l'ús de la notació musical catalana es troba en documents que pertanyen a la litúrgia catalanonarbonesa, tot i situar-se en una àrea geogràfica més reduïda que aquesta última.

La comparació paleogràfica entre manuscrits de diferents segles amb notació musical catalana permet determinar com ha evolucionat aquesta notació des dels manuscrits més antics fins als més tardans. A l'hora de parlar de notació musical catalana cal tenir en compte les influències exercides per la notació visigòtica i per la notació aquitana, utilitzades en l'àrea hispànica i francesa respectivament. Això fa que l'escriptura de la notació catalana pateixi una gradual modificació al llarg dels seus tres segles de pervivència i, en conseqüència, dificulti l'establiment d'unes característiques generals que siguin útils per a l'estudi de qualsevol manuscrit amb aquest tipus de notació. Per tant, hi ha variacions en qüestions com poden ser l'angle d'escriptura, el grau de diastematia i l'estilització del traçat. Els documents més antics amb notació musical catalana tenen una gran presència de grups neumàtics i són gairebé adiastemàtics, de manera que la concepció musical s'assembla més a la de la notació visigòtica. A mesura que avancen els segles, la notació es torna més diastemàtica i els grups neumàtics es troben més disgregats, d'acord amb el model de la notació aquitana. Aquesta evolució es deu a un canvi de paradigma en la concepció musical segons la qual deixa de ser important plasmar el gest musical mitjançant grups neumàtics i pren importància marcar l'alçada de les notes amb exactitud amb l'ús de neumes disgregats.¹¹

La taula següent mostra de manera esquemàtica aquesta evolució de la notació musical catalana, utilitzant l'adaptació d'una taula proposada per Josiane Mas a «La notation catalane».¹² D'aquesta manera, es mostren les figures neumàtiques principals trobades en el manuscrit 72 i es fa una comparació amb la seva escriptura en quatre manuscrits catalans anteriors (taula 3).

En el manuscrit 72 els neumes ja es troben prou disgregats, amb poca presència de figures neumàtiques compostes. Hi ha una abundància de l'ús del *punctum* i, per contra, en cap moment s'hi troba la *virga*. Tot i que gairebé no hi ha figures neumàtiques compostes, és a dir de quatre notes o més, sí que hi ha un gran nombre de figures neumàtiques simples, formades per dues o tres notes. Les figures neumàtiques de dues notes són les més utilitzades, amb gran ús del *pes* o *podatus* i de la *clivis*. Pel que fa a les figures de tres notes, es troba bastant sovint el *torculus*, el *climacus* de manera prou disgregada, i l'*scandicus* gairebé sempre de forma disgregada. Contràriament, sorprèn la falta d'ús del *porrectus*. Elements arcaics com l'*oriscus* són gairebé testimonials. Tot això concorda amb l'època en la qual el ma-

10. Joaquim GARRIGOSA I MASSANA, *Els manuscrits musicals a Catalunya fins al segle XIII*, Lleida, Institut d'Estudis Ilerdencs, 2003, p. 381, col·l. «Emili Pujol».

11. Gregori Maria SUNYOL, *Introducció a la paleografia musical gregoriana*, Montserrat, Impremta Subirana, 1925, p. 47-72. Josiane MAS, «La notation catalane», *Revista de Musicologia*, vol. 11, núm. 1 (1998), p. 11-30.

12. Josiane MAS, «La notation catalane», *Revista de Musicologia*, vol. 11, núm. 1 (1998), taula 2, p. 17.

TAULA 3
Evolució de la notació musical catalana

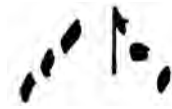
	M. 1408/3 BC (inici s. X)	Ms. 122 fl. 1-2 ABEV (s. X)	Cal. 9. Episc. I, n.61 ABEV (s. XI)	Fragm. V. 21 ABEV (2a meitat s. XI)	Fragm. V, 6 ABEV (1a meitat s. XII)	Ms. 72 BAM (1a meitat s. XII)
Virga						
Punctum						
Clivis						
Pes						
Climacus						
Scandicus						
Torculus						
Oriscus						

FONT: Elaboració pròpia, amb materials extrets, i degudament citats, de l'article de Josiane Mas, «La notation catalane», *Revista de Musicologia*, vol. 11, núm. 1, 1998, p. 11-30.

nuscrit va ser copiat, gairebé a mitjan segle XII, en què ja es comença a percebre un canvi en la manera d'entendre i notar la música. La major determinació de l'alçada de cada so per separat en aquest manuscrit va en detriment de la reproducció dels moviments melòdics, dinàmics i agògics entre els sons d'una melodia.¹³

13. Lorenzo MAMMI, «A notação gregoriana: gênese e significado», *Revista Música*, vol. 9-10 (1998-1999), p. 34.

L'angle d'escriptura dels neumes, com ja s'ha apuntat anteriorment, no és regular en la notació musical catalana. Aquest angle ve determinat per l'*scandicus* en la part ascendent i pel *climacus* en la part descendent. Molt segurament es deu al fet que les influències hispàniques i franceses eren contràries; en la notació aquitana l'angle ascendeix verticalment i descendeix de manera obliqua, mentre que en la notació visigòtica aquesta forma ascendeix de manera obliqua i descendeix verticalment.¹⁴ Dins el Llibre místic també es troba aquesta irregularitat, però s'ha pogut comprovar que, de manera majoritària, ascendeix i descendeix de manera obliqua (tal com es mostra en la il·lustració 1).



IL·LUSTRACIÓ 1. Angle d'escriptura de la notació catalana.
FONT: Elaboració pròpia.

Aquest estudi previ pren significació a través de les transcripcions i l'anàlisi de quatre cants significatius dins l'ofici quotidià de la Mare de Déu. En concret, s'ha escollit la primera i la penúltima antífona de l'ofici, amb la intenció de mostrar-ne l'inici i el final. També s'hi inclou una antífona molt curta i peculiar del mig i una verbeta d'origen català.

El procés de transcripció ha tingut diferents fases. En primer lloc, ha calgut familiaritzar-se amb l'escriptura musical d'aquest manuscrit, qüestió que s'ha dut a terme comparant neumes i figures neumàtiques amb la taula de neumes catalans que dona Sunyol¹⁵ i amb les taules i exemples presentats per Mas.¹⁶ D'aquesta fase s'ha pogut comprovar com estan distribuïts i majorment agrupats els neumes, tal com ja s'ha explicat. A continuació, s'ha procedit a realitzar les transcripcions, començant per identificar la ratlla seca que marca el pautat del pergami i que, de vegades, és gairebé imperceptible. En no haver-hi cap indicació de clau, aquesta ratlla seca és la que marcarà la nota a partir de la qual la resta de les notes es trobaran distribuïdes. El primer punt és, per tant, establir en cadascuna de les transcripcions de quina nota es tracta la marcada per la ratlla seca, atès que aquesta nota va variant al llarg del manuscrit, seguint les necessitats d'espai marcades pel rang melòdic que tingui el cant en qüestió. Això s'ha establert buscant l'incipit textual a la base de dades Cantus¹⁷ i comparant els resultats obtinguts amb el cant del Llibre místic. Un cop determinada la nota d'inici, s'ha trans-

14. Josiane MAS, «La notation catalane», *Revista de Musicologia*, vol. 11, núm. 1 (1998), p. 5.

15. Gregori Maria SUNYOL, *Introducció a la paleografia musical gregoriana*, Montserrat, Impremta Subirana, 1925.

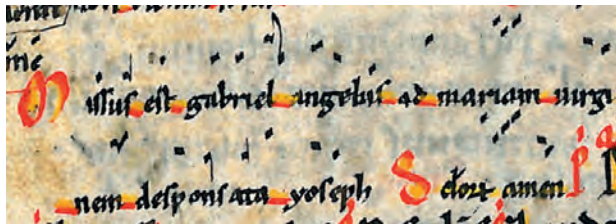
16. Josiane MAS, «La notation catalane», *Revista de Musicologia*, vol. 11, núm. 1 (1998), p. 11-30.

17. *Cantus: A Database for Latin Ecclesiastical Chant - Inventoires of Chant Sources* (en línia), <<https://cantus.uwaterloo.ca/>> (consulta: 30 maig 2023).

crit la peça tenint com a única referència el manuscrit 72. D'aquesta fase hi ha bastants fragments i neumes que no queden prou clars, per la qual cosa s'ha necessitat fer una comparació amb altres manuscrits en què la diastemàtica és més clara, com aquells en notació visigòtica o quadrada. A partir d'aquests, s'ha fet una revisió del cant anteriorment transcrit i s'han realitzat els canvis i les observacions necessàries.

A continuació es mostren els cants escollits, s'explica amb quins manuscrits han estat comparats i s'indica la transcripció final. Les transcripcions aquí mostrades tenen lligadures per marcar els grups neumàtics i números que referencien els comentaris de l'anàlisi.

La primera transcripció, que es correspon dins el manuscrit 72 a la primera antífona de l'ofici de la Mare de Déu, és numerada per Altés com a cant número 69 del Llibre místic i porta d'incipit textual «Missus est Gabriel». Es troba a la pàgina 18 del Llibre místic. Pertany a les antífonas *ad Vesperas {In Processione}* de l'època d'Advent. Altés la correspon amb l'antífona número 3793 del CAO (*Corpus Antiphonarium Officii*), però realment es tracta del número 3794 del CAO (il·lustració 2).



IL·LUSTRACIÓ 2. Digitalització de *Missus est Gabriel*.

FONT: Manuscrit 72 de la Biblioteca de l'Abadia de Montserrat (necessari per a l'article).

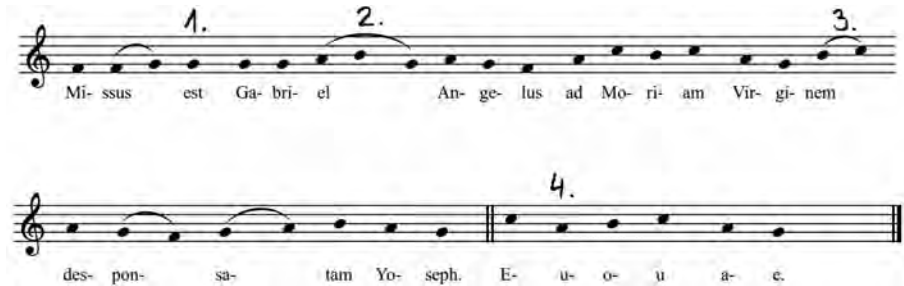
La ratlla seca no es percep i es transparenta l'altra cara del pergami. Per com està espatiat el text junt amb els neumes, si es veiés marcaria la nota sol. Hi ha prou varietat de figures neumàtiques (*punctum*, *pes*, *clivis*) per l'extensió reduïda de l'antífona, tot i que són totes prou simples. La cerca de l'incipit musical a la base de dades Cantus ha donat 339 concordances,¹⁸ d'entre les quals 26 de la base de dades Spanish early music manuscripts (SEMM).¹⁹ D'entre els manuscrits espanyols s'ha escollit l'E-Bbc Ms. 619.²⁰ Es tracta d'un antifonari de cor provinent de Sant Feliu de Girona que data entre els anys 1175 i 1250, amb notació musical

18. Enllaç a les 339 concordances amb la base de dades Cantus: <<https://cantusindex.org/ci/003794?c=1>> (consulta: 30 maig 2023).

19. Enllaç a les 26 concordances amb la base de dades SEMM: <<http://musicahispanica.eu/id/003794>> (consulta: 30 maig 2023).

20. Disponible per a consulta en línia a <<https://mdc.csuc.cat/digital/collection/partiturBC/id/23140/rec/1>> (consulta: 30 maig 2023).

quadrada sobre tetragrama. Altres manuscrits utilitzats han estat un antifonari himnari portuguès que s'identifica amb les sigles P-AR Res. Ms. 025²¹ i un breuari del nord de França amb signatura F-AS 893.²² També s'ha consultat el *Liber Usualis*.²³ A continuació hi ha la transcripció amb números que fan referència a comentaris respecte de la transcripció (il·lustració 3).



IL·LUSTRACIÓ 3. Transcripció de *Missus est Gabriel*.

FONT: Elaboració pròpia.

Com es pot veure, és una antifona curta i senzilla. Tot i així, hi ha un parell de qüestions que són prou significatives per ser comentades:

1. No queda clar si hi ha només un *punctum* (sol) o si es tracta d'una *distropha* (sol-sol). Els manuscrits consultats tampoc no aclareixen gaire aquest dubte. Els manuscrits de Girona i de França només tenen un *punctum* (sol); el *Liber Usualis* té una *distropha* en una nota diferent (la-la), i el manuscrit portuguès té una *clivis* (sol-la). La proximitat amb el manuscrit gironí inclina a pensar que es tracta d'una taca de tinta i un *punctum*.

2. La diastemàtica en el manuscrit 72 no és gens clara. La primera impressió és que es tracta de les notes si-do-sol, però en el *torculus* del manuscrit de Girona es donen les notes la-si-sol i la resta de manuscrits tenen un *pes* entre les notes la-sib.

3. L'escriptura d'aquest neuma és l'habitual per al *pes* que indica el semitò.

4. La fórmula *Saeculorum amen*, en tots els manuscrits menys en els hispànics (Girona i Sant Romà de les Bons), té la nota la escrita com a do. Podria ser una reminiscència de l'antiga litúrgia hispànica.

La segona transcripció és la penúltima antifona de l'ofici, numerada per Al-tés com a 338 del manuscrit 72 i es correspon amb el número 1563 del CAO. Porta com a incipit textual «Beata Dei genitrix Maria virgo» i es troba a la pàgi-

21. Disponible per a consulta en línia a <<http://pemdatabase.eu/image/85466>> (consulta: 30 maig 2023).

22. Disponible per a consulta en línia a <<https://bvmm.irht.cnrs.fr/iiif/24878/canvas/canvas-2562838/view>> (consulta: 30 maig 2023).

23. Benedictins de SOLESMES (ed.), *The Liber Usualis: With introduction and rubrics in English*, Solesmes, Desclée Company, 1961, p. 1416.

na 49 del Llibre místic. Pertany a les antífones *in Evangelio* dels oficis que no formen part ni de l'època d'Advent ni del període comprès entre l'Octava de l'Epifania i la Purificació (il·lustració 4).



IL·LUSTRACIÓ 4. Digitalització de *Beata Dei genitrix Maria Virgo*.

FONT: Manuscrit 72 de la Biblioteca de l'Abadia de Montserrat (necessari per a l'article).

La ratlla seca és prou clara i es correspon amb la nota sol. Trobem una predominança del *punctum* i la *clivis*, seguits del *pes* i el *torculus*. En menor mesura i de manera disgregada trobem l'*scandicus*. També hi ha altres formes arcaiques com l'*oriscus* o grups neumàtics amb notes afegides (*praepunctis*, *subpunctis* i *strophica*). En aquesta antífona hi tenen gran presència grups neumàtics no només simples, sinó també de quatre o més notes. La cerca de l'incipit musical a la base de dades Cantus ha donat 98 concordances,²⁴ de les quals 10 pertanyen a la base de dades SEMM.²⁵ D'entre els incipits pertanyents al SEMM, només l'E-Bbc Ms. 619²⁶ pot consultar-se en línia. Altres manuscrits utilitzats en la consulta han sigut un antifonari del monestir d'Einsiedeln, siglat com a CH-E 611,²⁷ i l'antifonari himnari portuguès P-AR Res. Ms. 025.²⁸ També s'ha consultat el *Liber Usualis*, tot i que aquesta versió queda escapçada (només arriba fins al mot *Jesu Christo*).²⁹

24. Enllaç a les 98 concordances amb la base de dades Cantus: <<https://cantusindex.org/ci/001563?c=1>> (consulta: 30 maig 2023).

25. Enllaç a les 10 concordances amb la base de dades SEMM: <<http://musicahispanica.eu/id/001563>> (consulta: 30 maig 2023).

26. Disponible per a consulta en línia a <<https://mdc.csuc.cat/digital/collection/partiturBC/id/23352/rec/1>> (consulta: 30 maig 2023).

27. Disponible per a consulta en línia a <<http://www.e-codices.unifr.ch/en/sbe/0611/217r>> (consulta: 30 maig 2023).

28. Disponible per a consulta en línia a <<http://pemdatabase.eu/image/85398>> (consulta: 30 maig 2023).

29. Benedictins de SOLESME (ed.), *The Liber Usualis: With introduction and rubrics in English*, Solesme, Desclée Company, 1961, p. 1754.

La transcripció amb els números que fan referència a les anotacions posteriors es troba a continuació (il·lustració 5).

The image shows a musical score for the hymn 'Beata Dei genitrix Maria Virgo'. It consists of four staves of music in a single system. The lyrics are written below the notes. There are thirteen numbered annotations (1-13) placed above the notes, indicating specific points of interest in the transcription. The lyrics are: Be- a-ta De-i ge-ni-trix Ma- ri-a Vir- go per- pe- tu- a tem-plum Do-mi- ni sa-cra-ri- um Spi- ri-tus Sanc-ti so- la si-ne e- xem- plo pla-cu- is- ti Do-mi- no le- su Chris-to o- ra pro po- pu- lo in- ter- ve- ni pro cle- ro in- ter- ce- de pro de- so- tis fe- mi- ne- o se- xu.

IL·LUSTRACIÓ 5. Transcripció de *Beata Dei genitrix Maria Virgo*.
FONT: Elaboració pròpia.

Naturalment, hi ha diferències entre els manuscrits consultats. Algunes són habituals o no necessiten ser comentades; per exemple, que en un manuscrit hi hagi un *punctum* on en un altre hi ha una *clivis* o un *pes*. Altres discrepàncies rellevants necessiten ser especificades:

1. El *torculus* té una aparença més semblant a la de la notació aquitana que a la de la catalana, amb el primer so disgregat dels altres dos, com si es tractés d'un *punctum* seguit d'una *clivis*.

2. Aquestes dues notes (si-do) en la resta de manuscrits consultats apareixen com a do-re. Tot i que inicialment semblaria un error de transcripció, consultant el còdex queda clar, per l'alçada en què estan col·locades respecte a la ratlla seca i pel *custos* final, que es tracta de les notes si-do.

3. En tots els altres manuscrits consultats aquest *punctum* és una *clivis* (si-do).

4. El que en aquest manuscrit queda molt clar que és un *punctum* (si) a la síl·laba *-ri-* seguit d'un *pes* (sol-la) a la síl·laba *-um*, en els altres manuscrits es tracta d'una *clivis* a la síl·laba *-ri-* i un *punctum* a la síl·laba *-um*. No canvien les notes, però sí la intenció a l'hora de ser cantades. El *Liber Usualis* té alguna nota més, però també té el *pes* en *-um*; hi ha una *clivis* a la síl·laba *-cra-* (do-si), una altra *clivis* a la síl·laba *-ri-* (la-sol) i un *pes* a la síl·laba *-um* (sol-la).

5. Tot i que a les altres fonts es tracta de les notes la-do, en aquest còdex hi ha escrit sol-do. No hi ha gaire espai a discussió en aquest punt, ja que la nota sol ve marcada per la ratlla seca.

6. És clar que si la nota anterior és un do aquesta ha de ser un re. En els altres manuscrits, en canvi, es repeteix la nota do.

7. Es tracta d'un *pes subpunctis*, és a dir, un *pes* al qual se li uneixen dues notes al darrere. Totes les notes es canten en una mateixa síl·laba.

8. Aquest és el grup neumàtic més llarg i complicat de l'antífona. Se l'ha classificat com a *climacus praepunctis cum pressus*, és a dir, un *climacus* precedit de dues notes, la segona de les quals és la mateixa nota que la primera que forma el *climacus*. En un principi havia estat transcrit com a *punctum* en aquesta síl·laba *Je-* i el *climacus* anava lligat al *torculus* de la síl·laba *-su*, però l'escriptura poc clara en aquest punt, juntament amb la comparació amb els altres manuscrits, fa d'aquesta transcripció definitiva la més versemblant.

9. Aquest *torculus strophicus* és més aviat un *pes* unit a un *punctum* i alhora unit a un *oriscus* sobre la mateixa nota del *punctum* (sol), de manera que converteix el conjunt en un *strophicus*.

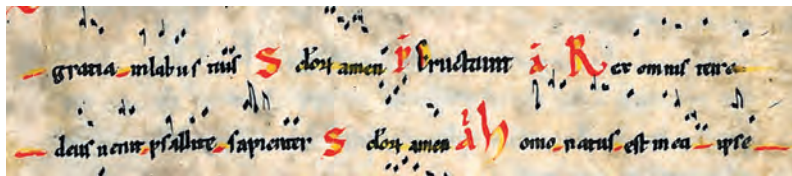
10. L'*scandicus* apareix totalment disgregat, és a dir, com a tres *punctum* ascendents. És la seva forma més habitual en aquest manuscrit.

11. Tot aquest fragment es troba una segona per sobre de la resta de manuscrits consultats. No sembla un error de transcripció si es té en compte la disposició respecte a la ratlla seca i a la resta de notes de la mateixa línia.

12. *Idem* punt número 10.

13. La nota superior del *torculus* podria ser un fa, però és poc clar i a tot arreu apareix com a un mi, de manera que finalment ha estat transcrita com a mi.

La tercera antífona transcrita es troba cap a la meitat de l'ofici. Pertany a les *Antifonas in Nocturno* de l'època compresa entre l'Octava de l'Epifania i la Purificació. Està a la pàgina 28 del Llibre místic. Altés la numera dins el manuscrit 72 com a 161 i, segons ell, es tracta del número 4656 del CAO. Té com a íncipit textual «Rex omnis terre» (il·lustració 6).



IL·LUSTRACIÓ 6. Digitalització de *Rex omnis terre*.

FONT: Manuscrit 72 de la Biblioteca de l'Abadia de Montserrat (necessari per a l'article).

La ratlla seca s'intueix més que no pas es percep, però marcaria la nota la. Tot i així, els neumes queden prou clars i les seves alçades també. Es troben les figures neumàtiques que ja són habituals en aquest manuscrit: el *punctum*, la *clivis*, el *pes* i el *torculus*. La cerca d'aquest íncipit musical d'aquesta antífona a les bases de dades no retorna resultats i sembla que no hi hagi cap coincidència, i l'íncipit textual tal com està escrit en el manuscrit 72 tampoc apareix. Finalment, canviant la paraula *terre* per *terrae* i buscant l'identificador 4656 del CAO, han aparegut resultats dins el Cantus. En concret, hi ha seixanta-sis coincidències,³⁰ de les quals

30. Enllaç a les 66 concordances amb la base de dades Cantus, <<https://cantusindex.org/id/004656>> (consulta: 30 maig 2023).

només una es troba al SEMM.³¹ Aquest únic manuscrit hispànic és el E-Bbc M. 705, un antifoner procedent de Sant Cugat, amb notació quadrada en tetragrama vermell. Malauradament, el cantó superior manca i l'antífona es troba situada en aquest espai del pergamí, així que hi ha llacunes en la notació musical.³² De la resta de manuscrits europeus, la majoria contenen notacions musicals adialemàtiques, fet que els desestima per a l'estudi que ens ocupa. Els manuscrits europeus que no han estat desestimats tenen, gairebé tots, notació gòtica sobre tetragrama. Els manuscrits europeus que s'han fet servir són A-VOR 287,³³ Cz-Pu XIV B 13,³⁴ D-KA Aug. LX³⁵ i NL-Uu 406 (3 J 7).³⁶ A continuació es mostra la transcripció resultant (il·lustració 7).



IL·LUSTRACIÓ 7. Transcripció de *Rex omnis terre*.
FONT: Elaboració pròpia.

Aquesta transcripció només ha pogut ser comparada amb el manuscrit de Sant Cugat. Tots els manuscrits europeus són iguals entre ells, però tenen una melodia diferent a la dels dos manuscrits hispànics, tal com pot comprovar-se en la il·lustració 8.



IL·LUSTRACIÓ 8. Transcripció alternativa de *Rex omnis terre*.
FONT: Elaboració pròpia.

31. Enllaç a la concordança amb la base de dades SEMM, <<http://musicahispanica.eu/id/004656>> (consulta: 30 maig 2023).

32. Disponible per a consulta en línia a <<https://mdc.csuc.cat/digital/collection/partiturBC/id/31048/rec/1>> (consulta: 30 maig 2023).

33. Disponible per a consulta en línia a <<https://iif-mufo.oeaw.ac.at/mahss/A-VOR287/A-VOR287-016r/full/full/0/default.jpg>> (consulta: 30 maig 2023).

34. Disponible per a consulta en línia a <https://images.manuscriptorium.com/loris/AIPDIG-NKCR_XIV_B_13___2P77ZSF-cs/ID0043r/full/full/0/default.jpg> (consulta: 30 maig 2023).

35. Disponible per a consulta en línia a <<https://digital.blb-karlsruhe.de/blbhs/content/pageview/1253206>> (consulta: 30 maig 2023).

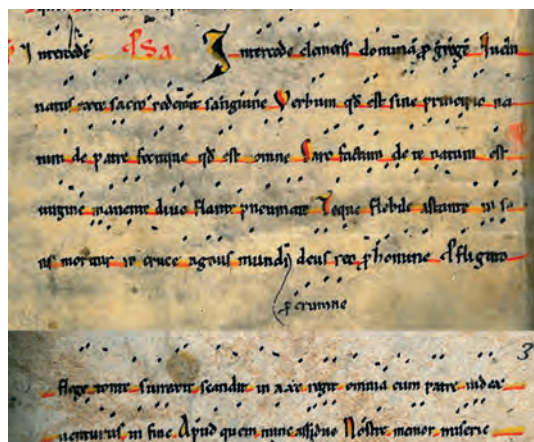
36. Disponible per a consulta en línia a <<https://objects.library.uu.nl/reader/index.php?obj=1874-327915&lan=en#page//13/03/11/130311287425724482390837563027878717476.jpg/mode/1up>> (consulta: 30 maig 2023).

Aquesta diferència melòdica en els manuscrits hispànics podria ser deguda a reminiscències de l'antiga litúrgia hispànica. Els dos únics comentaris respecte a aquesta antífona i la seva comparació amb el M. 705 de la Biblioteca de Catalunya són:

1. La paraula *sapienter* no ha pogut ser comparada amb el M. 705 degut al mal estat d'aquest manuscrit i les llacunes consegüents que presenta en el marge superior.

2. La fórmula *Saeculorum amen* sembla que hauria de ser canviada pel salm *Ommes gentes*. Altés³⁷ ho proposa així i en el M. 705 apareix amb el text del salm.

L'última transcripció es correspon amb la verbeta *Intercede clemens*. Al Llibre místic va ser marcada com a prosa i Altés conserva aquesta nomenclatura en numerar-la com a peça 240 del manuscrit. Es troba entre les pàgines 38 i 39 del manuscrit 72 i pertany als oficis que no es troben ni dins l'època d'Advent ni dins el període comprès entre l'Octava de l'Epifania i la Purificació. Altés la referencia al llibre *Estudis sobre la verbeta* de Bonastre.³⁸ La consulta d'aquest llibre ha fet veure que Bonastre probablement no coneixia el manuscrit 72 en el moment en què va escriure el seu llibre o, com a mínim, no el devia haver estudiat. Es fa evident en el moment en què la verbeta *Intercede clemens* només apareix en el seu llibre com a íncipit textual, ja que en l'única referència en què l'ha pogut trobar apareix així. De ben segur que, si hagués sabut de la seva presència al manuscrit 72 que ocupa aquest treball o al manuscrit 118 de la Biblioteca Episcopal de Vic, hauria pogut transcriure la verbeta sencera (il·lustració 9).



IL·LUSTRACIÓ 9. Digitalització d'*Intercede clemens*.

FONT: Manuscrit 72 de la Biblioteca de l'Abadia de Montserrat (necessari per a l'article).

37. Francesc Xavier ALTÉS AGUILÓ, «El llibre místic de Sant Romà de les Bons (Andorra) (Biblioteca de l'Abadia de Montserrat, ms. 72)», *Miscel·lània Litúrgica Catalana*, núm. 13 (2005), p. 112.

38. Francesc BONASTRE I BERTRAN, *Estudis sobre la verbeta (La verbeta a Catalunya durant els segles XI-XVI)*, Tarragona, Publicacions de la Diputació de Tarragona, 1982.

La peculiaritat d'aquest cant ja és definida per la mateixa paraula *verbeta*. Segons Bonastre, «es tracta d'un mot català que correspon a la versió d'un trop específic, posat que de bell antuvi és adoptada aquesta denominació només a Catalunya».³⁹ Posteriorment, l'ús d'aquesta paraula s'estendrà a Aragó i Balears. Ara bé, la *verbeta* es diferencia d'altres formes de trop per ser característica dels responsoris de matines. Les *verbetes*, a partir del segle XII, són de modalitat antifonal. Això vol dir que el text ha perdut el caràcter mnemotècnic i ve determinat per la melodia, però continua mantenint la norma de síl·laba contra nota. Aquesta melodia pot contenir canvis respecte a l'original i el ritme és molt precís i s'organitza estròficament. Aquestes estrofes tenen forma binària, és a dir, es repeteixen aparellant els versos temàticament. Aquesta *Intercede clemens* pertanyeria a la tercera fase evolutiva de les *verbetes* antifonals, caracteritzada per l'absència de melismes atès el canvi d'ús i de funció de la melodia, desvinculada totalment de l'original. Això es deu a una qüestió funcional, no estructural.⁴⁰

Tal com ha quedat palès anteriorment, tan sols s'ha pogut comparar la *verbeta* amb l'E-VI ms. 118,⁴¹ un processoner procedent del Monestir de Santa Maria de l'Estany.⁴² Aquest manuscrit té notació quadrada sobre tetragrama, amb la ratlla que indica la clau de fa pintada de color vermell i la ratlla que indica la clau de do pintada de color groc (il·lustració 10).

Gairebé no hi ha grups neumàtics, i exceptuant una *clivis*, la resta de neumes són *punctum*. A l'inici de la *verbeta* la ratlla seca marca la nota fa, però no es manté en aquesta nota tota la llargada del cant.⁴³ La partitura amb la transcripció ha estat editada de manera que l'agrupació binària per versos sigui fàcil de veure. En total, hi ha quatre parelles de versos, cadascuna amb la seva pròpia melodia i amb extensions diferents. Els comentaris són els següents:

1. La comparació amb el processoner de Santa Maria de l'Estany ha ajudat a esbrinar aquest salt de quarta, que no és clar al Llibre místic.
2. Aquest és l'únic grup neumàtic de tota la *verbeta*. Al manuscrit 118 també és l'únic punt on es troba un neuma que no sigui un *punctum*. Coincideix que també és l'únic inici de frase que no comença igual que la seva parella melòdica.
3. Entre les síl·labes *na-* i *-tum* hi ha un canvi de línia. És en aquesta síl·laba *-tum* on la ratlla seca deixa de fer referència a la nota fa per començar a marcar la nota sol. Això ha estat possible esbrinar-ho gràcies a la comparació amb el processoner.

39. Francesc BONASTRE I BERTRAN, *Estudis sobre la verbeta (La verbeta a Catalunya durant els segles XI-XVI)*, Tarragona, Publicacions de la Diputació de Tarragona, 1982, p. 17.

40. Francesc BONASTRE I BERTRAN, *Estudis sobre la verbeta (La verbeta a Catalunya durant els segles XI-XVI)*, Tarragona, Publicacions de la Diputació de Tarragona, 1982, p. 18, 30-53.

41. No consultable en línia, la *verbeta* es troba als folis 122, 122v i 123.

42. Miquel dels Sants GROS I PUJOL, «El processoner del Monestir de Santa Maria de l'Estany», *Miscel·lània Litúrgica Catalana*, núm. 21 (2013), p. 209-284.

43. En els comentaris a continuació s'especifica el moment en què la nota que marca la ratlla seca canvia.

The image shows a musical score for the hymn "Intercede clemens". It consists of nine staves of music, each with Latin lyrics underneath. The score is divided into four sections labeled A, B, C, and D on the right side. Section A contains the first two staves (A1 and A2). Section B contains the next two staves (B1 and B2). Section C contains the next three staves (C1, C2, and C3). Section D contains the final two staves (D1 and D2). The lyrics are: "In-ter-cede cle-mens Do-mi-na pro gre-gre. Quem na-tus ex te sa-cro re-de-mit san-gui-ne. Ver-bum quod est si-ne prin-ci-pi-o na-tum de pa-tre fe-cit que quod est om-ne. Ca-ri fa-ctum de te na-tum est vir-gi-ne ma-rien-te di-vò fian-ti pneu-ma-te. Te-que fli-bi-le as-cen-de-ri-tur in cru-ce ag-nus tan-di-pro-cri-mi-ne De-us re-a pro ho-mi-ne. Pro-flu-ia fle-gre lon-ga sus-ce-rit san-dal in a-re re-gi om-ni-a cum Pa-tre in-dex ven-tu-rus in fi-ne. A-pud quem nunc an-si-di-æ. Nos-tre me-mor mi-se-ri-ti-æ."

ILLUSTRACIÓ 10. Transcripció d'*Intercede clemens*.

FONT: Elaboració pròpia.

4. Entre les paraules *est* i *virgine*, al manuscrit 118, hi ha la paraula *ex* i, per tant, una nota més (fa) que al manuscrit 72.

5. La paraula *viseris*, de tres síl·labes, en el processoner de Santa Maria de l'Estany és substituïda per la paraula *insons*, de dues síl·labes. Tant en un manuscrit com en l'altre només apareixen notades dues notes, cosa que fa que la síl·laba *-ris* del Llibre místic no es correspongui amb cap nota. La hipòtesi més plausible és que el text es copiés malament en el Llibre místic, però malauradament no s'ha trobat cap altra font per tal de confirmar-la. Per no deixar una síl·laba sense la seva nota corresponent, s'ha afegit un do a *-ris*.

6. Les paraules *pro crimine* van ser descuidades en una primera instància en copiar el manuscrit 72 i afegides posteriorment a la part inferior del full juntament

amb la seva melodia, i amb una línia de tinta negra es va indicar el lloc on havien de ser cantades. Els *punctum* que apareixen en aquest fragment no tenen cap referència que marqui quines notes indiquen i el manuscrit 118 té un perfil melòdic diferent en aquest fragment, de manera que tampoc és útil per resoldre els dubtes plantejats. S'ha transcrit amb les notes més semblants a la versió de Santa Maria de l'Estany.

7. Entre les síl·labes *-to* i *fle-* hi ha un canvi de pàgina. A la pàgina 39 del manuscrit 72, la ratlla seca no s'aprecia, així que la transcripció s'ha fet a partir de les distàncies relatives entre notes, comparant el resultat amb el manuscrit 118 i tenint en compte el *custos* final de línia.

8. Sembla que a la paraula *cum* hi ha dos *punctum*, corresponents amb un la i un sol. No es tracta d'una figura neumàtica, ja que estan massa separats i no s'ha trobat cap altre moment dins el manuscrit on la *clivis* sigui representada de manera disgregada. Pot ser que es tracti d'una altra errata del copista, encara que no es pot assegurar perquè, talment com passa en el punt 5, la comparació amb el manuscrit de Santa Maria de l'Estany no ho esclareix.

9. La melodia, que ja a l'estrofa C presenta diferències entre el manuscrit 72 i el manuscrit 118, segueix diferint en aquestes quatre primeres notes de l'estrofa D. Naturalment, aquestes diferències es troben repetides a la segona part d'aquesta mateixa estrofa.

CONCLUSIONS

L'estudi musicològic del manuscrit 72 de la Biblioteca de l'Abadia de Montserrat ha permès ampliar l'estudi litúrgic que va fer Altés i extreure'n noves informacions. Mitjançant la comparació amb la consuetat urgellenca, s'ha pogut determinar que, efectivament, segueix el ritm marcat per la Seu d'Urgell i que molt segurament fou copiat a l'escriptori d'aquesta catedral. Per a la realització de les transcripcions, també s'ha fet palesa la necessitat de comparació amb altres manuscrits i s'ha destacat la importància que tenen les bases de dades amb manuscrits d'aquest caire. Cal destacar que aquest estudi comparatiu hauria estat molt més difícil sense l'accés a manuscrits digitalitzats en línia que ofereixen bases de dades com Cantus o SEMM. En contrast amb altres països europeus, en l'àmbit espanyol encara queda una tasca de digitalització molt important per fer.

L'estudi de l'ofici quotidià de la Mare de Déu ha permès, a més de comparar parts de l'ofici amb la consuetat urgellenca, destacar certes peculiaritats dins el còdex. Dues conclusions extrapolables a altres parts del manuscrit són que l'escriptura textual en lletra carolíngia és molt estable i que l'escriptura musical en notació catalana no ho és tant. En general, presenta un angle oblic tant a la pujada com a la baixada, mostra figures neumàtiques normalment de fins a tres notes i conté certs arcaïsmes com l'*oriscus*. En cap moment apareix la *virga*, ja que és una figura desapareguda de la notació catalana en el moment de confecció del manuscrit, i sorprèn la manca del *porrectus*. Per altra banda, de les peces transcrits, dues antífoes —*Missus est Gabriel* i *Beata Dei genitrix*— són molt comunes i es troben en gran quantitat de ma-

nuscrits arreu d'Europa. L'antífona *Rex omnis terre*, tot i trobar-se en altres còdexs europeus, només s'ha trobat amb la mateixa melodia en un altre manuscrit català, el M. 705 de la Biblioteca de Catalunya, cosa que porta a pensar que es tracti d'una reminiscència de l'antic ritu hispànic. Pel que fa a la verbeta *Intercede clemens*, tot i tractar-se d'un tipus de trop característic de l'àrea catalana, raó per la qual ja no s'esperava trobar gaires coincidències amb còdexs europeus, només s'ha pogut trobar en el manuscrit 118 de la Biblioteca Episcopal de Vic. De fet, Bonastre⁴⁴ no troba cap altra referència a aquesta verbeta més enllà d'un incipit, qüestió que fa que la transcripció realitzada en aquest treball sigui especialment rellevant.

BIBLIOGRAFIA

- ALTÉS AGUILÓ, Francesc Xavier. «El llibre místic de Sant Romà de les Bons (Andorra) (Biblioteca de l'Abadia de Montserrat, ms. 72)». *Miscel·lània Litúrgica Catalana*, núm. 13 (2005), p. 47-277.
- BONASTRE I BERTRAN, Francesc. *Estudis sobre la verbeta (La verbeta a Catalunya durant els segles XI-XVI)*. Tarragona: Publicacions de la Diputació de Tarragona, 1982.
- GARRIGOSA I MASSANA, Joaquim. *Els manuscrits musicals a Catalunya fins al segle XIII*. Lleida: Institut d'Estudis Ilerdencs, 2003. (Col·lecció Emili Pujol)
- GROS I PUJOL, Miquel dels Sants. «La consuetat antiga de la Seu d'Urgell (Vic, Mus. Episc., Ms. 131)». *Urgellia*, núm. 1 (1987), p. 183-266.
- «El processoner del Monestir de Santa Maria de l'Estany». *Miscel·lània Litúrgica Catalana*, núm. 21 (2013), p. 209-284.
- MAMMÌ, Lorenzo. «A notação gregoriana: gênese e significado». *Revista Música*, vol. 9-10 (1998-1999), p. 21-50.
- MAS, Josiane. «La notation catalane». *Revista de Musicologia*, vol. 11, núm. 1 (1998), p. 11-30.
- SOLESMEs, Benedictins de (ed.). *The Liber Usualis: With introduction and rubrics in English*. Solesmes: Desclée Company, 1961.
- SUNYOL, Gregori Maria. *Introducció a la paleografia musical gregoriana*. Montserrat: Impremta Subirana, 1925.

BASES DE DADES

- Cantus: A database for Latin ecclesiastical chant - inventories of chant sources* [en línia]. <<https://cantus.uwaterloo.ca/>>.
- Medieval music manuscripts online database* (MMMO) [en línia]. <<http://www.musmed.eu/>>.
- Musica hispanica: Spanish early music manuscripts* (SEMM) [en línia]. <<http://musicahispanica.eu/>>.
- Portuguese early music database* (PEM) [en línia]. <<http://pemdatabase.eu/>>.

44. Francesc BONASTRE I BERTRAN, *Estudis sobre la verbeta (La verbeta a Catalunya durant els segles XI-XVI)*, Tarragona, Publicacions de la Diputació de Tarragona, 1982.